

ШЕВЛЯКОВА М. В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ДО ПРОБЛЕМИ АНАЛІТИЗМУ ІТАЛІЙСЬКОГО ДІЄСЛОВА (на матеріалі “Божественної Комедії” Данте)

На основі тексту “Божественна комедія” здійснено розгорнутий аналіз стану дієслівної системи італійської мови у період формування її літературної норми з метою визначення ступеня аналітизму, притаманного дієслову у вказаний період. Зазначене явище досліджено у двох аспектах: по-перше, визначений ступінь регулярності аналітичних форм у плані вираження, по-друге, проаналізована граматична семантика, властива аналітичним формам.

Ключові слова: аналітичні форми дієслова, допоміжне дієслово, дієприкметник минулого часу, план вираження, план змісту, індикатив, кон’юнктив, кондиціонал, претерит, перфект, плюсквамперфект.

На основе текста “Божественная комедия” осуществлен развернутый анализ состояния глагольной системы итальянского языка в период формирования его литературной нормы с целью определения степени аналитизма, свойственной глаголу в указанный период. Упомянутое явление рассматривается в двух аспектах: во-первых, определяется степень регулярности аналитических форм в плане выражения, во-вторых, исследуется грамматическая семантика, характерная для аналитических форм.

Ключевые слова: аналитические формы глагола, вспомогательный глагол, причастие прошлого времени, план выражения, план содержания, индикатив, конъюнктив, кондиционал, претерит, перфект, плюсквамперфект.

On the basis of the text of “Divine Comedy” an attempt is made to provide a detailed analysis of Italian verb within the period of establishment of its literary norm, in order to define a degree of analytism, which characterised the entire verbal system. It focuses on two following aspects – a degree of regularity in expression of analytical forms and peculiarities of their grammatical meaning.

Key Words: analytical verbal forms, auxiliary verb, past participle, plan of content, plan of expression, indicative, subjunctive, conditional mood, synthetic perfect, analytical perfect, past perfect.

Мета дослідження полягає у здійсненні аналізу морфологічних та граматико-семантичних характеристик складних часових форм індикатива, кон’юнктива та кондиціонала на етапі формування літературної норми італійської мови.

Актуальність роботи обумовлена необхідністю поглибленого вивчення процесу становлення часової системи італійського дієслова в історичному аспекті, визначення особливостей розвитку дієслівних перифраз, особливо з огляду на недостатню розробку даного питання у вітчизняній романістиці.

Об'єктом дослідження є аналітичні форми дієслова, їх морфологічні та граматико-семантичні характеристики, а також сфери їх застосування.

Матеріалом роботи є текст “Божественної комедії” Данте.

Наукова новизна даної розвідки полягає у дослідженні явища аналітизму дієслова у проекції на текст найвизначнішої пам'ятки раннього етапу становлення італійської мови, що дозволяє отримати загальне уявлення про стан дієслівної системи, а також про специфічні риси, притаманні конкретним аналітичним формам дієслова у вказаний період.

Кінець XIII – початок XIV століття цікавить італіянців передусім тому, що знаменує початок становлення літературної норми, забезпечуючи багатим матеріалом для дослідження.

“Божественна комедія” – перший твір народною мовою, який поєднує високий стиль поетичної течії *Dolce stil nuovo* (“солодкий новий стиль”) із елементами тогочасної розмовної мови, саме тому його вважають невичерпним джерелом дослідження найрізноманітніших аспектів раннього етапу становлення італійської мови. Ще однією важливою особливістю “Комедії” є обрана її автором стратегія збагачення тогочасного флорентійського діалекту шляхом використання запозичень з інших говірок Апеннінського півострова, мови старших поколінь, ретельного добору аломорфів, синонімів, архаїзмів та неологізмів. Так, Бруно Мільйоріні в окремому розділі своєї фундаментальної праці “Історія італійської мови”, присвяченому Данте, зауважує, що у “Комедії” чергуються дієслівні форми *vederai* (форма, властива південним говіркам, набула поширення завдяки широкому застосуванню у сицилійській поезії) та *vedrai*, що характеризує мову його сучасників; альтернативне використання *dicea* та *diceva* для збереження рими; *fero* та *feron* поряд із *fenno* – форми третьої особи множини дієслова *fare* [5:177–178]. Така тенденція до диференціації не могла не вплинути на регулярність форм допоміжних дієслів *avere* та *essere*; при цьому, слід враховувати розбіжності у плані вираження останніх у сицилійській поезії, з якою Данте був досконало ознайомлений. Слід зазначити, що форми допоміжних дієслів у теперішньому, часі зазнавши суттєвого спрощення протягом попередніх століть, набули регулярних рис, принаймні у тосканському діалекті, про що свідчить

текст “Комедії”, до того ж одно- та двоскладові форми навряд чи могли стати на заваді римуванню.

Матеріали “Комедії” дають можливість зробити висновок щодо істотного поширення дієслівних перифраз у мові XIII століття: використання аналітичних сполук не обмежується цариною індикатива, охоплюючи кон’юнктив і кондиціонал (останній меншою мірою, що пояснюється особливостями сфери застосування цього способу).

Нами вже зазначалося, що поетичні твори сицилійської школи, твори поетів та письменників центральної Італії рясніють випадками відмінностей у формах дієслова *avere* (мати), в той час як у “Комедії” наявність невідповідностей у вираженні особових форм дієслова у теперішньому часі індикатива майже не зустрічається (винятки пояснюються прагненням автора зберегти риму та розмір вірша), чого не можна сказати про інші часові форми, зокрема кондиціонала *avrei – avria*, претерита *ebbi – ei*, вже згадане чергування форм імперфекта *avevo/a – avevo/a* з метою посилення милозвучності.

Свідченням того, що наприкінці XIII століття аналітичні конструкції, а отже і вся дієслівна система італійської мови, перебувають у процесі становлення, є відсутність однозначності як у плані вираження, так у плані змісту.

Avere у складі дієслівних перифраз продовжує втрачати своє етимологічне значення посесивності. Цей процес відбивається у двох явищах. По-перше, у спільності граматичного суб’єкта для допоміжного дієслова та дієприкметника [4:158]. Структура на кшталт латинської *habeo littĕram scriptam*, де дієприкметник “*scriptam*” підпорядковується не суб’єкту дії “*ego*”, а об’єкту “*littĕra*”, на що вказує його узгодження з останнім, зазнає суттєвої трансформації, яка полягає у підпорядкуванні дієприкметника у складі присудка підмету та відповідному керуванні прямим додатком: *ho scritto la lettera*. Паралельно із цим відбувається усунення непевності: латинська структура не дає точної вказівки щодо виконавця дії. По-друге, дієприкметник як носій основного (лексичного) значення не може бути усуненим із конструкції без суттєвої модифікації її значення: *ho scritto la lettera* та *ho la lettera* мають питому різне смислове навантаження. У першому випадку допоміжне дієслово *avere* позбавлене значення “володіння”. Крім цього на користь десемантизації *avere* свідчить його поєднуваність із

неперехідними дієсловами, дієсловами мислення та почуттів або носіями значення, протилежного посесивності [2:17]: *Per quel ch'i' ho di lui nel cielo udito* [6:11]; *Poscia che m'ebbe ragionato questo* [6:13].

Однак було б неправомірно говорити про повне підпорядкування допоміжного дієслова повнозначному. Непоодинокими є випадки узгодження прямого додатка із дієприкметником, що супроводжується відокремленням допоміжного дієслова від головного групою непрямого додатка або обставини: *S'i' ho ben la parola tua intesa* [6:11]; *Ivi ... Isifile ingannò, la giovinetta che prima avea tutte l'altre ingannate* [6:82];

Ще одним важливим критерієм визначення ступеня морфологізації допоміжного дієслова є сталість його позиції відносно повнозначного. У латинській мові, як відомо, розміщення компонентів у фразі було відносно вільним. Це правило поширювалося і на дієслівні перифрази на зразок *habeo littēram scriptam*. Посилаючись на матеріали “Комедії”, можна зробити висновок, що проклітичне розміщення допоміжних дієслів *avere* та *essere*, яке характеризує усі аналітичні дієслівні форми, є фіксованим (незначні відхилення можна пояснити наміром автора зберегти риму).

Допоміжне дієслово *essere* має більше паралельних форм, ніж *avere*. Така асиметрія між планом змісту та планом вираження характеризує не всі часові форми дієслова: якщо відмінності у формах теперішнього часу обмежуються втратою кінцевого голосного (*sono – son, sei – se', siamo – siam*, що є нормою поетичного жанру), то форми претериту мають відмінності в основі: *furono – fuor, fu – fora, fue, fia*. Через нерегулярність флексій форми імперфекта першої та третьої особи однини часто співпадають: *Io era già disposto tutto quanto* [6:88]; *Quel loco, ch'era forte per lo pantan ch'avea da tutte parti* [6:90].

Якщо порядок та розміщення компонентів перифраз із *avere* дозволяє робити висновки щодо ступеня граматикалізації, конструкції з *essere* від самого початку мали більшу формальну єдність, оскільки обидва елементи – особове дієслово та дієприкметник – узгоджувалися з підметом [1:260]. Щоб переконатися у розширенні сфери функціонування аналітичних часових форм, розглянемо наступний приклад: *Questa picciola stella si correda d'i buoni spirti che son stati attivi* [6:337]. Форма *son stati* за даних обставин має два кореляти: імперфект *erano* – за видо-часовою ознакою, та претерит

furo – за ознакою актуальності-неактуальності дії. Жодна з цих форм не руйнує риму, тому, обираючи перфект, Данте, вочевидь, керувався іншими міркуваннями. Свідомо вживши перфект *son stati*, автор підкреслює, що дія (стан) має тісний зв'язок із моментом мовлення (якби не контекст, який обмежує інтерпретації, можна було б говорити про перебіг дії у момент мовлення). На підтвердження наведемо переклад англійською, в якому, на нашу думку, відтворено ступінь актуальності *This little planet doth adorn itself with the good spirits that have active been* (пер. Лонгфелло Г. В.). “Етимологічним” значенням перфекта є результативність, завершеність дії, тому перші аналітичні конструкції виникають унаслідок сполучення допоміжного та термінативного (граничного) дієслів. Утворення перфекта від дуративних (неграничних) дієслів розширює первинну семантику перфекта, посилюючи значення актуальності: *I' fui nato e cresciuto sopra 'l bel fiume d'Arno a la gran villa, e son col corpo ch'i' ho sempre avuto* [6:104], де *sempre* характеризує дію, початок якої мав місце у минулому, а розгортання – у теперішньому.

На відміну від претерита, який продовжував існувати, хоча й зазнавши суттєвих трансформацій як у плані змісту, так і у плані вираження, латинський плюсквамперфект був втрачений, а вакантне місце носія значення передування поступово було заміщене аналітичною формою. Текст “Комедії” свідчить про те, що у період її створення ще не відбулося диференціації сфер ужитку плюсквамперфекта, утвореного за допомогою допоміжного дієслова у формах імперфекта та претерита. Форма *aveva comprato*, так само, як і *ebbe comprato* виражає відношення передування у плані минулого, про що свідчать наступні приклади: *Ma poi ch'i' fui al piè d'un colle giunto, là dove terminava quella valle che m'avea di paura il cor compunto* [6:5]; *Allor fu la paura un poco queta, che nel lago del cor m'era durata la notte ch'i' passai con tanta pietà* [6:5]; *Poscia che m'ebbe ragionato questo, li occhi lucenti lagrimando volse, per che mi fece del venir più presto* [6:8].

Поширення набувають аналітичні форми кон'юнктива та кондиціонала. У “Комедії” зустрічаємо всі чотири форми кон'юнктива: дві прості, які є продовженням латинських, та власне романські, аналітичні. Семантика італійського кон'юнктива цілком відповідає його значенню у латинській мові, характеризуючи залежність дії від волі або припущення мовця [1:296]. Латинський

кон'юнктив має двоїсту природу: є одночасно носієм значення умовності (*conjunctivus potentialis*) та волевиявлення (*conjunctivus optativus*). Вже на ранніх етапах становлення романських мов відбувається диференціація його семантики за рахунок виникнення перифрази *inf + habebat* із значенням умовності. Енклітична позиція допоміжного дієслова *habebat* сприяла його перетворенню на афіксальну морфему. Ця форма кондиціонала набула поширення у північно- та південноіталійських діалектах, у той час як у центральній Італії, зокрема у Тоскані, розвивається альтернативна парадигма, утворена злиттям інфінітива та особових форм претерита *habere*. Таким чином, у “Комедії” форми *avria* та *averei* → *avrei*, *saria* та *sarei* знаходяться у вільному варіюванні. Обидві форми кондиціонала знаходять широке застосування у “Комедії”, проте сфера його аналітичної форми обмежується позначенням нереалізованої потенційності у плані минулого: *Poi ch'ell'avea 'l parlar così disciolto, cominciava a cantar sì, che con pena da lei avrei mio intento rivolto* [6:241]; *A ciò non fu' io sol", disse, "né certo senza cagion con li altri sarei mosso* [6:47]. Використання складної форми кондиціонала для відтворення таксисних відношень перспективності у плані минулого невідоме мові часів Данте [3:351].

Кореляція часів умовного періоду поступово набуває характерних рис: кон'юнктив – у підрядному реченні (протасисі), кондиціонал – у головному (аподосисі). Використання аналітичних форм характеризує ірреальність: *S'elli avesse potuto creder prima ...non averebbe in te la man distesa* [6:58]; *I' non avrei visto dov'era, perch'io in dietro rivolto mi fossi* [6:67]. *S'io non avessi un ronchion preso, caduto sarei giù sanz'esser urto* [6:117];. Поширеним явищем є використання імперфекта індикатива в обох частинах періоду або комбінація імперфекта та кондиціонала: *S'io era corpo ... accender ne dovrìa più il disio* [6:316]. Проте поряд із “нормативною” кореляцією зустрічається претерит: *Se disìassimo esser più superne, foran discordi li nostri disiri dal voler di colui che qui ne cerne* [6:322].

У сфері кон'юнктива семантична категорія таксису є домінантною стосовно темпоральності, що обумовлюється специфікою його функціонування. Із занепадом латинської конструкції *accusativus cum infinitivo* значно зростає роль синтаксичного зв'язку підрядності, сприяючи поширенню кон'юнктива. Після утворення аналітичних форм (за аналогією до

перифраз індикатива) за ними закріпилося значення ретроспективності: *Vermiglie come se di foco uscite fossero* [6:38]; *Perch'io sia giunto forse alquanto tardo, non t'incresca restare a parlar meco* [6:121]; *Ora chi se', ... non esser duro più ch'altri sia stato* [6:122].

У процесі формування італійської мови відбувається реорганізація у плані змісту морфолого-аналітичних форм пасиву, пов'язана із набуттям дієсловом *esse* незалежної від дієприкметника часової співвіднесеності. Так, аналітична форма *compratus est*, яка у латині мала значення перфекта, у романських мовах, і зокрема в італійській, набуває значення теперішнього часу, а колишній імперфект зразка *compratus erat* стає імперфектом пасиву. Форма *compratus fuit*, яку можна зустріти у класичній латині у функції плюсквамперфекта, набуває значення пасиву притерита. Поступово формується парадигма пасивного стану, яка за своїми структурними особливостями тяжіє до іменного присудка [1:251–252]. Процес перебудови системи пасиву починається вже у період класичної латини та триває протягом усього періоду становлення романських мов, про що свідчать окремі відмінності в його структурі у різних романських мовах. У період утворення літературної норми пасив виражається винятково аналітичними формами: *Quiv'era storiata l'alta gloria* [6:201]; *Com'io nel quinto giro fui dischiuso* [6:242]; але слід зауважити, що його парадигма не є ще остаточно сформованою. Так, характерною для мови періоду написання “Комедії” є відсутність пасивної форми перфекта термінативних дієслів на кшталт *è stato comprato*, оскільки значення результативності у формі *è comprato* домінує над процесуальним: *Uomini fummo, e or siam fatti sterpi* [6:58]. Саме прагнення віднайти засоби відтворення граничної дії у процесі її розгортання сприяє виникненню перифраз на основі допоміжного *venire* або *devenire* [5:151], які, однак, ще відсутні у творі Данте.

Матеріали “Божественної комедії” дають підстави стверджувати, що у темпоральній системі дієслова тосканського варіанта італійської мови XIII століття закріплення значення результативного актуального минулого за перфектом, а неактуального “аористичного” завершеного минулого за претеритом є достатньо стійкою нормою. Про це свідчить не стільки частотність використання перфекта у діалогічних репліках персонажів (яка все ж є вищою у порівнянні із синтетичними формами, які переважають в оповіді), скільки використання аналітичної форми для відтворення прагматичної інтенції автора.

Зрозуміло, що, зустрічаючи претерит у відповіді Вергілія *Non omo, omo già fui, e li parenti miei furon lombardi, ... Nacqui sub Iulio ... e vissi a Roma sotto 'l buono Augusto* [6:7], читач усвідомлює не лише давність подій, а й відсутність зв'язку з минулим. У той час як у репліці *Qua giù m'hanno sommerso le lusinghe ond'io non ebbi mai la lingua stucca* [6:61] перфект передає дію, результат якої має місце у момент мовлення.

Підсумовуючи сказане, слід підкреслити, що на момент написання Данте “Божественної комедії” дієслівна система італійської мови, а саме її тосканського нормативного варіанта, знаходиться на завершальному етапі становлення: кожна синтетична форма має свій аналітичний корелят як за темпорально-аспектуальною (для особових форм), так і за таксисною (для безособових форм дієслова) ознакою. Кожна форма має закріплене за нею основне граматичне значення, проте відсутність чітко визначеної літературної норми сприяє вільному варіюванню перфективних форм з подібною семантикою. Хоча на етапі формування літературної норми перерозподіл значень та сфер ужитку між перфектом та претеритом спостерігається досить чітко, у ряді випадків вибір того чи іншого часу мотивований впливом латини. Високий стиль “linguaggio aulico” продовжує орієнтуватися на норми латинської мови (тобто ті норми, які в зазначений період сприймаються як латинські).

До перспективних напрямів подальших розвідок варто віднести дослідження стилістичного аспекту використання аналітичних дієслівних форм у перших літературних пам'ятках італійської мови, а також здійснення порівняльного аналізу одержаних даних та матеріалів наступних століть.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алисова Т. Б. Введение в романскую филологию: [учебник] / Т. Б. Алисова, Т. А. Репина, М. А. Таривердиева. – М.: Высшая школа, 1982. – 343 с. 2. Пономаренко В. А. Развитие аналитических тенденций во временной системе романских языков (Иберо-романский индикатив): [монография] / Владимир Афанасьевич Пономаренко. – К.: Наукова думка, 1993. – 154 с. 3. *Brambilla Ageno F.* Il Verbo nell'Italiano Antico. Ricerche di Sintassi / F. Brambilla Ageno. – Milano-Napoli: R. Ricciardi Editore, 1964. – 532 p. 4. *Maiden M.* Storia Linguistica dell'Italiano / M. Maiden. – Bologna: Il Mulino Editore, 1998. – 312 p. 5. *Migliorini B.* Storia della Lingua Italiana / B. Migliorini. – Milano: RCS Libri S.p.A., 2004. – 701 p.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

6. *Алигьери Данте* Божественная комедия: Книга для чтения на итальянском языке / Данте Алигьери. – СПб: Антология, КАРО, 2005. – 480 с.